

GÁL ISTVÁN

AZ ELSŐ MAGYAR TÁRSADALMI REGÉNY ELŐFELTÉTELEI

FÁY ANDRÁS: A BÉLTEKY-HÁZ

ABSTRACT: (The Prerequisites for the First Hungarian Novel of Manners. The *Bélteky-ház* by András Fáy) While examining the condition system of the first Hungarian novel of manners the author enlarges upon the social conditions which were necessary for the Hungarian novel to be born comparing it with the way of development of the European novel. He reveals the reasons for the reception of the now genre and the writer's efforts to change it. Finally he puts the writer's aim of the first Hungarian novel into words.

Kevés olyan, a XIX. század első felében megírt regénnyel foglalkoztak kritikusok és irodalomtörténészek mint FÁY tanregényével. Nemcsak műfaj-történeti érdekessége, jelenvalósága, hanem sajátos és egyedi műfaji koncepciója is okot adott erre. Teljes joggal veti össze ILLYÉS Gyula Petőfi Sándorról írott tanulmányában a magyar regény hiányát, mint "irodalmunk legfájóbban hiányzó lépcsőfokai"-t¹ az európaiéval "Tegyük a századközép magyar regényei mellé a külföld akkori regényeit, s meglátjuk, mi hiányzik, nemcsak irodalmunkból, hanem a magyar valóságból, immár pótolhatatlanul. Hol a való kép a magyar udvarházak világáról? Talán Goncsarovban, Gogolban..."²

SZAUER József szerint ILLYÉS Gyulának: "Igaza van, s még sincs igazsága". Érvei között felsorakoztatja Kisfaludy Sándor és Károly "Kedves kis fellegvárai"-ról hamis színekkel "pasztelben" megrajzolt udvarházait. Kazinczy leveleiben bemutatott és "szókimondó" beszámolóit s végső érveként "mégiscsak a valóságot állította elénk ez udvarházakról, a XIX. század első évtizedeiből: FÁY András *A Bélteky-ház-át*."³ A regény 1832-ben jelent meg. Az európai regények sorában STENDHAL egy évvel megelőzi (Vörös és Fekete, 1831.) és DICKENS (*A Pickwick-klub*, 1836.) négy év múlva

követi FÁY művét. SZAUDER József "középszerű" regénynek minősíti FÁY munkáját, de "minden színvonalbeli különbség ellenére is meglévő tipológiai egyezést fölfedezné A Bélteky-ház és a Pickwick-klub között, s így Julius Sorel, a Pickwick úr és Csicsikov udvarházai közé mégiscsak a valóságábrázolás mércéjén illesztené be a szerényebb testvéreket, a Bélteky Gyulának udvarházait".⁴ A két regény összevetéséből végül is a lényeges különbséget abban látja, hogy amíg a Pickwick-klub-ban a múlt erkölcsi értékrendje megváltozik "a mozgásban lévő új" fejlemények miatt, addig A Bélteky-ház-ban a "hozott" életbölcseesség nem változik meg, hanem az újat "bizonytalan alkatú fiatalok fogják valóra váltani".⁵

A végső következtetést így összegzi "A Pickwick-klub remekmű, s A Bélteky-ház éppenséggel nem az; viszont oly nagy terjedelmű és becsületes társadalmi dokumentáció egy országos tervmunkához, a magyar reformkorhoz, hogy történelmi értékénél fogva felülmúlja az egy-két kötet erejéig sikeresebb és művészebb alkotást is, amilyen például a Jósikáé".⁶ Vajon milyen objektív okokat lehet felkutatni annak indokolására, hogy A Bélteky-ház gazdag dokumentum anyag, FÁY valósághoz kötöttsége együttesen miért nem tudta biztosítani a század eleji magyar udvarházak árnyalt, a kor művészi szintjén álló európai regény létrejöttét?

Mindenekelőtt a regény keletkezésének társadalmi feltételeiről kell tájékozódunk. Az 1810- és 20-as évek magyar társadalma meglehetősen bonyolult képet mutat. A gazdag főnemesség, a köznemesség, a papság és a polgárság emberi viszonylatai a gazdasági elmaradottság, az eszmékben való téjékozatlanság miatt kuszált s a benne való reális eligazodás feltételei közel sem adtak olyan biztosítékokat FÁY-nak, mint a francia társadalom egyértelműbb képe STENDHAL-nak. A magyar élet mozgásirányai bizonytalanok, az ellentétek nyíltabbá válására, a tendenciák, határozottabb kirajzolódására lett volna szükség, hogy a társadalmi bázis adta emberi kapcsolatok eszmei főirányait egyértelműbben lehessen megítélni. Ez csak a reformküzdelmek idején válik jobban érzékelhetőbbé és nyilvánvalóbbá, mégpedig a harmincas évek elején.

A magyar társadalmi regény késésének az említetteken kívül bizonyítható okai között kell azt a történelmi tény is felszínre hozni, hogy a regény létrejöttéhez szükséges az emberi életnek olyan szakasza, amikor a mindennapok életjelenségei fölött van ideje bölcseledni, szemlélődni az

alkotónak, az embernek. Volt-e történelmünkben erre alkalom? Kifejlődhetett-e a bölcselkedés és nyugodt embereket mérő, értékeket higgadtan feltáró érzék a mi hazánkban, ahol a harcok, küzdelmek és győtrődések egymást váltották?

Íróink, költőink aligha ismerhették BOCCACCIÓ novelláit és csak a XVIII. században kezdték olvasni HALLER László által fordított Fenelont-ját, illetve MÉSZÁROS Ignác által magyarosított adaptációt Menander: Kártigám-ját, amely az olvasóközönség érdeklődését ugrásszerűen megnövelte.

A magyar társadalom rejtettebb közegébe azonban nehezen és félve nyúltak a magyar írók. Dugonicsal majdnem egyszerre jelent meg GVADÁNYI József vígeposzaival, illetve verses regényeivel. (Egy falusi nótáriusnak budai utazása 1790. Rontó Pál 1790.) FAZEKAS "Lúdas Matyi"-ja és CSOKONAI "Dorottya" is bizonyos tekintetben előzményeit képezik a társadalmi regénynek, hiszen az európai irodalomban sokhelyütt a verses románc előzte meg a prózában írt társadalmi regényt.

A műfaj közvetlen magyar előzményeit követve BESSENYEI és KÁRMÁN értekezéseire, elbeszéléseire kell visszanyúlnunk. Ők, a nemzetért aggódók vállalkoztak arra, hogy szembenézzenek a magyar valóság aggasztó tüneteivel. Mindaz, ami ezt a magyar világot jellemezte, a nemesi gőg, önhittség, a műveletlenség, a könnyen és üresen élés, a faji önhittség és szilajkodás az egész magyarság iránti közönyösség, mind megtalálható KÁRMÁN: A nemzet csinosodása című művében. A nemesi illúziókról lerántja a leplet "Ártalmas ez a szédítés. A dicséret csiklandozása ámító szirén." A művészien kidolgozott esszé igen rangos helyet kapott a magyar értekező próza útján. A magyar feudalizmusnak ez a bírálata olyan társadalmi lényegyet hoz felszínre, amely hosszú időre foglalkoztatja a magyar irodalmat, FÁY-tól MÓRICZ-ig. A felvilágosodásból eredő új tanok, a megújulásra való törekvés, a szentimentális, lélektani fordulatok nyomon követhetők FÁY didaktikus regényében és KÁRMÁN hatása ezeken a pontokon kimutatható. A közvetlen magyar előzmények mellett nem hanyagolható el az a tény sem, hogy FÁY András meglehetősen széleskörű világirodalmi tájékozottsággal is rendelkezett. Feljegyzéseivel igazolható, hogy ismerte Lessing, Goethe, Schiller, Uhland, W. Scott, Cooper, Bulwer, Schlegel műveinek jelentős részét.⁷

Foglalkozott az utópista elméletekkel is, amit éppen A Bélteky-ház

című regényében Valkay, a kitűnően gazdálkodó nemes mintagazdasága is igazol. Új -- szociális eszmék nyernek itt megfogalmazást. Utópikus elképzelésekkel találkozunk Bessenyeitől, a magyar felvilágosodás kezdetétől a forradalmi demokráciáig ívelő ideológiai és irodalmi fellendülésben. A 19. század húszas-harmincas éveitől egyre sűrűbben és jelentősebben motiválják az írók gondolkodásmódját utópisztikus és szocialisztikus eszmék. A szépirodalomban az új ideológiai irányzat elsősorban az elbeszélésben és a regényben találja meg a helyét. Az utópikus tervek szépirodalmi formáinak kialakulásával foglalkozik PÁNDI Pál. Ennek esztétikai alapjairól így ír: "A művészetnek feltétele a valóság; nem létezik valóság nélküli művészet. Minden művészet törekvés a valóságfeltételből indul ki, s a valósághoz tér vissza. Ez a kiindulás és visszatérés azonban nem jelent mechanikus-fotografikus kötöttséget a fizikai valósághoz; a művészetben tág tere van a fantázia teremtő hatalmának, a fantsztikumnak is."⁸ Megállapítását LUKÁCS Györgyre való hivatkozással egyértelművé teszi, amikor Az esztétikum sajátossága című művéből az alábbiakat idézi: "A művészetek, műfajok és művek túlnyomó többsége nem ábrázolhatja a jövő perspektíváját másképp, mint a megformált jelen többé-kevésbé láthatóvá tett, jelzett mozgásirányzatának formájában ... A megformálás konkrét vonásainak tehát a szubjektumban rejlik a gyökere és a tárgya... Az utópista magatartás objektívált művészi megformálása ezért -- esztétikai szempontból -- nem utópia."⁹

Mivel FÁY jól ismerte George SAND műveiből az új-szociális eszmékkal összefonódott plebejus radikalizmust, de talán még ettől is sokkal nagyobb hatással volt rá SZÉCHENYI példamutatása az új mintagazdasági kísérleteket illetően, amit a Hitel című művében teremtett, aligha lehet igazságosan eldönteni azt, hogy melyik alkotó, melyik műve volt nagyobb hatással rá. Ugyanakkor a már megjelent meséi, aforizmái és ezt követő művei tele vannak didaktikus, pedagógiai törekvésekkel is, melyek azt bizonyítják, hogy az utópisztikus eszmék és a társadalomjavító modellepek kísérleteiről is tudomása volt. Ismerte tehát PESTALOZZI és OWEN munkáságait a neuhofi, és yrerdoni telepek és iskolák kísérleteinek eredményeit is.

Már 1817-ben az Erdélyi Múzeumban (8. füzet) DÖBRENTEI Gábor Pestalozziról, elméletéről és gyakorlati terveiről ad tájékoztatást: "Indust-

ria iskolát állított, melyben a táj legszegényebb gyermekeit ingyen tanította, táplálta, hogy új nemzéséből jobb embereket formáljon. Tanítása... földművelésre, kereskedelemre, s fabrikai dolgokra terjedt ki" Itt tájékoztat PERTALOZZI pedagógiai regényeiről, a Leinhard és Gertrud, Kristóf és Eliza elméleti fejtegetéseiről: "Mint más jó lelkű Ábrándozók, a Revolúziótól ő is az alsóbb Néposztálynak, az emberi eredeti méltóság érzéséig emelését várta -- írja DÖBRENDEI -- s megszabadítását az őt elnyomó tervektől, s a tudósok és Status hivatalbeliekénél a sokat-tudás, sokat-tevés és formalitásokon kapástól, csak az Egy Hasznosra való visszatérését."

FÁY-t DÖBRENDEI-hez szoros barátság fűzte, tehát nyilván ismerte ha más úton, esetleg nem is a barátjának munkáin át, PERTALOZZI tanításait, elméleteit és pedagógiai kísérleteit egyaránt.

A regény genezisét vizsgálva a felsorolt tények ismeretében megállapíthatjuk, hogy sokféle hatás és ismeret, nem utolsó sorban tapasztalat birtokában született meg FÁY-nak az a magyar regény fejlődéstörténetében sajátosan egyéni munkája. Az európai és a hazai regényirodalom előzményeire épül eszmeileg és formailag egyaránt. PÁNDI Pál "Széchenyiánus irányregénynek, ... úttörő műnek" tekinti, ugyanakkor "tanregénynek"¹⁰ is minősíti. Itt azt is igazolja, hogy FÁY jól ismerte a saint-simonizmust, ennek ellenére az alábbi következtetéshez vezet el: "Kétségtelenül kortárs jelensége szépirodalmunkban a saint-simonizmust iránt Európa-szerte megélt érdeklődésnek (1832!), de nem saint-simonista hatás terméke".¹¹ Szerinte FÁY egész programjában a polgárosodásnak megtalálhatók az elemei "anélkül, hogy túllépnének a feudális birtokviszonyok korszerűsítésének, polgárosításának SZÉCHENYI által körvonalazott koncepcióján"¹²

A magyar regény műfajának kialakulását nemcsak a társadalomban bekövetkező változások megkésésével kell indokolnunk, hanem a magyar társadalom magatartásával is, amely nagy idegenkedéssel fogadta a műfajt. A magyar nyelv-használatát évtizedekig ellen áll a román szó befogadásának és ez csak akkor oldódott, amikor a németből jött a román, mely fordított művek tömegével jelenik meg, szinte kényszerítette az olvasókra elfogadtatását. Csak az 1780--90-es évek után válik közismertté.¹³

Nemcsak a román szó volt idegen a magyar olvasóktól, hanem az ezzel a szóval minősített műfaj is. Abban az időben a románt "rossz hírűnek, se-

lejtés terméknek" ismerte a közvélemény. Erkölcsstelenséggel, kétértelműséggel vádolták. Így természetes az, hogy a műfajra érzékeny írók nem nagyon akartak dicsekedni ilyen alkotásokkal. GYÖRGY Lajos: A magyar regény kezdetei című munkájában (Bp. 1941) 12 olyan művet sorol fel, amelyek szerzője vállalta a műfaj negatív minősítése ellenére is a román megjelölést. Az első mű KIS János Zaid-ja 1803 és az utolsó CZÁRÁN Emánuel Meggyes 1833. című románja. A szerzők, ha lehet mellőzik, vagy kikerülnek a veszélyes szó használatát és helyette, költeményes rajzolat, költeményes történet, római vitézi történet szerepel alkotásaik műfaji megjelölésénél. Csak a 30-as évek táján lép fel határozottabban a román. 1831-ben Deáki FILEP Sámuel Kotzebue Leonita fordítását adja ki román jelzéssel. Ezt követi FÁY András 1832-ben A Bélteki-ház című regénye, melynek címe alá írta a román szót. 1836-ban Jósika Abafia alatt viszont a regény szót találjuk. A regény társadalmi kedvező fogadtatása közel három évtizedes harc árán sikerül. 1793-ban A Bécsi Magyar Bibliotheca első esztenedeje című kiadványban még azt olvassuk "Melly betűk! melly papíros, melly ízetlenség minden tekintetben!" 1824-ben a Hasznos Mulatságokban már teljesen más ajánlással találkozunk "Ez a román az olvasót nem ragadja a képzelődés világába, hanem a valóságos életnek ritka történeteinek kellemetes előadással vezeti -- az emberi érzéssel párosított hatalom s csak a jótételeken gyönyörködő s az egész nemzetet boldogítani kívánó magas indulat: azt itt több példákban láthatni."¹⁴

A magyar regény útja azonban nem csupán az említett okok miatt ilyen rögzös. A magyar olvasóközönség hiánya, ami miatt CSOKONAI annyit kesergett változatlanul szomorú valóság. 1794-ben KÁRMÁN József így panaszkodik: "kegyetlenség nélkül talán nem is lehet szemére vetni hazánknak az olvasás iránt való hidegséget. Hogy ez a hidegség nagy, hogy a könyv a háznál, nálunk legutolsó jószág, és ennél kedvesebb egy játék kártya vagy az üsző, azt fájdalmasan láthajtuk, akik hazánkat esmérjük."¹⁵

VITKOVICS Mihály pedig így jellemzi a helyzetet "A magyarok, fájdalom nem igen szeretnek olvasni, -- s így literatúránkat is nemszeretésükkel előmentében visszarúgják."¹⁶ Ennek a helyzetnek a megváltoztatásához sokféle feltételre volt szükség. Mindenekelőtt az olvasási kedv, érdeklődés felkeltésére. Ezt felismerték mindazok, akik szívükön viselték a nemzet ügyét. A Szívet sebhető római mesék című munka (1786) bevezetőjében

világos ez a felismerés "Kedvet indító mesés történeteknek olvasásával a jobb könyveknek olvasásához, melyben még eddig talán testecske volt nemzetünk, apródonként hozzászokik". Természetesen ehhez magyar művekre lenne szükség. Az olvasásban a német nyelvű regények vezetnek. A Tudományos Gyűjteményben fájdalmasan panaszkodik a szerző "majdnem általjában minden kisasszonyaink több német íróit és munkát ismernek, mint magyart".¹⁷ A német nyelvű szórakoztató irodalomnak ezt az uralkodó hatalmát észrevehetőleg először a magyar nyelvű románok ingathatják meg. Érzékelhető változást a harmincas évek táján érzékelünk. THAISZ András 1829-ben írja "a magyar olvasóközönség ha nem is hirtelen, mégis lassanként szaporodik." Ha lassan is, de oldódik az az alaptalan konzervatív előítélet, amely a regényt körülvette. Nyilvánvalóan az írók azok, akik felvállalták a regény védelmét. A korszak íróit egy fontos és hasznos elv vezérelte "mindent meg kell próbálni, ami használ".

Az a szemléletbeli küzdelem, amely a román elfogadása az írók, illetve elfogadtatása az olvasóközönség részéről közel három évtizedig húzódott el. Nem szabad azonban elhallgatnunk azt az álláspontot sem, amit a hivatalos kormány a császári udvar a műfaj kialakulásával kapcsolatban képviselt. 1796. febr. 25-én látott napvilágot a könyvvizsgálati rendelet, de ez még nem tesz említést a román veszedelméről. Az 1806. márc. 27-i udvari rendelet rendkívül szigorú tilalmakat fogalmaz meg a román megjelenése és olvasása ellen. Az utasítás szerint az új műfajt politikai lapokban nem lehet megjelentetni ("non ad novellas politicas"). Olyan "alsóbbrendű műfajnak tekinthető, amelynek sem a tartalom, sem a stílus tekintetében semmiféle becse nincs." Háromféle román, három fajtáját minősítik rendkívül "ártalmasnak". Az ábrándozó "szerelmi román", amely olyan érzelmeket kelt az olvasóban, amelyek fölött később már nem tud uralkodni. A genie románt, amely a polgári társadalom rendjét "széttépni igyekszik, s az emberi társaságon kívüli fekvő létre csábít". A harmadik román típustól a kísérleties, rabló, hangrománról úgy beszél, mint, ami a durvaságot és a babonás hitet terjeszti. Az 1810--11-i országgyűlés utáni könyvvizsgálati rendelet 6. §.-a azt is kimondja, hogy nemcsak azokat a románokat kell betiltani, amelyek a vallási tanításokkal és erkölcsi normákkal ellenkeznek, hanem amely károsan hat a szívre és az észre is. Ennek következményeként minden magyar szerzőnek minden kiadásra szánt al-

kötését két példányban kellett elkészíteni és beadni a cenzúrának. Erre az időszakra vonatkozóan írta FÁY a Figyelőben, hogy "Szomorú idők! Nem ott fekszik a nyúl, ahol keresik."¹⁸

Minél jobban tilt valamit a hatalom, annál népszerűbb és izgalmasabb lesz, annál jobban terjed. Így volt ez a magyar regény ügyében is. A 30-as években most már nemcsak a feltűnésre vágyó epigonok, hanem a tehetséges írók is vállalkoztak a regénynek, mint műfajnak értékeit és korszerűségét felismerni és a korabeli magyar életet ebben az új művészi keretben megteremteni. GELLERT Svétziai grófnéját 1772-ben szabad fordításban olvashatták az érdeklődők és még ugyanebben az évben SZIGVART Kartigámját. Az említett tiltó rendeletek miatt mintegy huszonöt kézirat nem jelenhetett meg nyomtatásban.

Először MÁNDI Sámuel 1786-ban kísérelte meg a román műfajával szemben támasztott követelményeket összefoglalni "Szívet sebhető római meséi"-nek ajánló levelében. A románokat római meséknek is nevezi. A romántól tartalmi és formai tekintetben az alábbi követelményeket várja el: "A román az igazságot példákra lazítja be, s hogy hathatós legyen három tulajdonsággal kell rendelkeznie. Az előadására vonatkozóan azt írja elő, hogy az "természetes, könnyen folyó, tiszta s ne alacsony legyen. Azután bámulatra és gyönyörködtetésre kell hogy indíttson." Harmadikként "arra kell törekednie, hogy hasznosan építsen, a gonosz cselekedeteket megutáltassa s az olvasót az erény serény gyakorlatára készítse." MÁNDI Sámuel felfogása a regényről az bizonyítja, hogy jól ismerte a Huet-Volckmann-féle regényelméletet és ő annak a magyar változatát dolgozta ki.

A regényelmélettel később 1824-ben a románokról készült cikkében foglalkozik. Ebben a munkájában a jó regénytől azt várja el, hogy az a valóságot és az eszményített világot egy szebb, igazabb, tökéletesebb egészé formálja. Okos érvekkel bizonyítja, hogy jó regény milyen emberi és művészi igényeket tud kielégíteni és megvédeni az alaptalan vádaskodástól "Igazságtalanság tehát magát a románt mint fajt kárhóztatni."

A harmincas évek körül már túljutott a román formakeresés első jelentősebb akadályain. Felfedezték tartalmi- és formai értékeit mintegy felismerve benne a jövő nagy műfaját. Differenciálódást mutatnak és külön választódnak a divatos silányságok és értékes regények. Az értékek fölötti vita azonban tovább folytatódik. BAJZA foglalkozott ezzel a legelmé-

lyültebben. Véleménye szerint művészivé a románt a jellemzés teszi. BAJ-
ZA magas igényét az irodalom társadalomformáló funkciójából vezeti le,
amikor így fogalmaz: "A román pszichológiai igazságú karakterei által az
emberi lélekkel ismerttet meg". Nem elégszik meg csupán az egyént formáló
regénnyel, hanem kitágítja, társadalmi erejűvé kívánja tenni azt az erőt,
amely az egyénben "a emberiség karakterének ábrázolatát nyújtja."

Ilyen társadalmi objektív feltételek között és szubjektív írói törek-
vések eredményeként született meg az első magyar társadalmi regény, me-
lyen lépten-nyomon érezhető a nemzeti felemelkedés és a társadalmi előre-
haladást célzó szándék, a valóság inspirációja.

IRODALOM

1. Illyés Gyula: Petőfi Sándor 1948. 187--88.1.
2. Uo. 336.1.
3. Szauder József: Az estve és az álom. 1970. 452. 1.
4. Uo. 452. 1.
5. Uo. 453. 1.
6. Uo. 453. 1.
7. MTA Kézirattár régi és Új írók. 8 r. 76. 2.
8. Pándi Pál: "Kísértetjárás" Magyarországon. Bp. 1972. 22. 1.
9. Uo. 22. 1.
10. Uo. 39. 1.
11. Uo. 39. 1.
12. Uo. 39. 1.
13. Magyar Hírmondó 1785. 318. 1. Mindenés Gyűjtemény 1790.
II. 241. 1.
14. Hasznos Multságok I. 26. 1.
15. Uránia. 1794. III. 305 1.
16. Vitkovics Mihály művei. N.K. 8. k. 64. 1.
17. Tudományos Gyűjtemény 1825. II. 63. 1.
18. Figyelő V. 1878. 77. 1.